

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

Akciórádiusz és magyar táj

A magyar történelemben a török elleni küzdelem, az állandósult háborús viszonyok – a közismert társadalmi, gazdasági hatásokon túl – jelentős mértékben átalakították a Kárpát-medence földrajzi képét is. Egyes természeti tényezők és vidékek módosulása, néhány geográfiai faktor uralkodóvá válása, a településhálózat – főleg az Alföldön történt – átrendeződése, a határvidék eltolódása nemcsak egyik következménye volt a kor itteni háborúinak, hanem vissza is hatott az időszak magyar hadszínterének eseményeire; leginkább olyan geográfiai kényszert jelentett, amelyet az egymással itt viaskodó felek amúgy is hadművészeti és hadművelési korlátokkal küszködő katonai kötelékei képtelenek voltak felülmúlni. Tanulmányunkban e földrajzi kényszerítő erők kérdéseit vizsgáljuk, nevezetesen: mely geográfiai tényezők determinálták a 16–17. századi török elleni háborúk eseményeit? A téma kifejtéséhez azonban – módszertani szempontból – a történeti földrajzi megközelítésen túl a hadelméleti és katonaföldrajzi szemlélet érvényesítése is szükséges. Ebből adódik, hogy tanulmányunk első felében a fenti szempontok – a magyar hadtörténetírásban kevésbé szokásos – együttes alkalmazásáról szólnunk, majd ennek felhasználására teszünk módszertani kísérletet, a magyarországi török hódoltság korára vonatkozóan.

Földrajz és hadtörténelem

A 19. század második felében, majd a századforduló évtizedeiben rohamosan teret hódító antropogeográfia, az ebből kiváló politikai és történeti földrajz fokozott figyelemmel fordult a történelmi események, folyamatok felé. Ezekben vélte megtalálni a korabeli földrajztudomány egyik alaptételének, az emberi élet és társadalmi működés geográfiai determináltságának igazolását, történelmi példagyűjteményét.¹ A Magyarországon elsősorban Friedrich Ratzel eszmerendszere kapcsán népszerűsödő politikai földrajz pedig tudatosan arra törekedett, hogy egyes nemzetek történetéből, ezek összevetéséből a világ egészén alkalmazható történelmi és geográfiai törvényszerűségeket vonjon le.² E törvényszerűségekből gondolkodó, az emberi társadalom földrajzi determináltságát valló geográfia szemlélete – kialakulásával egy időben – fokozatosan teret hódított a társadalom gondolkodásában és más

¹ Maull, Otto: *Politische Geographie*. Berlin, 1925. 1–44.; Hettner, Alfred: *Die Geographie. Ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden*. Breslau, 1927. 142–151.; Mendöl Tibor: *A francia emberföldrajz keletkezése és a történeti tudományok*. Századok, 69. évf. (1935) 1–3. sz. 61–69.; Cholnoky Jenő: *A földrajzról*. In: uő.: *Földrajzi képek*. Budapest, 1914. 23–40.

² Ratzel Frigyes: *A Föld és az ember. Anthro-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai*. Budapest, 1887.; uő.: *Die Gesetze des räumlichen Wachstums der Staaten. Ein Beitrag zur wissenschaftlichen politischen Geographie*. Petermanns Geographische Mitteilungen, Jg. 42. (1896) 5. sz. 97–107.; Hajdú Zoltán: *Friedrich Ratzel hatása a magyar földrajztudományban*. Tér és Társadalom, 12. évf. (1998) 3. sz. 93–104.

társadalomtudományi diszciplínák körében is.³ A történetírás és a hadtudomány – mai értelemben vett – szoros kapcsolata a geográfiai viszonyrendszerrel, valamint az azt rögzítő földrajztudománnyal e kor terméke, s ez tükröződik abban, hogy a 19. század utolsó harmadában intézményesülő magyar földrajztudomány egyik első tudományos értekezése a történeti földrajz témakörében, a későbbi jeles történetíró, Marczali Henrik munkája volt.⁴

A geográfiai elem térhódítása az európai ember gondolkodásában jelentős hatást gyakorolt a hadtudományra, azon belül a hadelméletre, hadtörténetírásra, valamint a katonák világszemléletére is. E jelenséget egyik korábbi írásunkban a modern hadügy geografizálásának neveztük,⁵ amelynek – az előbbieken említettekén túl – katonai szakmai okai is voltak. Ezek leginkább a 19. század elején kialakult modern, a clausewitzi hadelmélet elterjedésében, valamint az erőszakról szóló tézisei értelmezésében rejlettek. A modern katonai gondolkodás egyértelműen leírható, osztályozható a politikai célból végrehajtott háborús erőszak alkalmazásának milyenségével,⁶ és ennek tudatosulása a katonai szakmai körökben éppen az antropogeográfia és a politikai földrajz elterjedésével esett egybe. A hadtörténetírás szempontjából pedig külön figyelmet érdemel, hogy az erőszak-alkalmazás kérdésköre egy látszólag hadtörténelmi vita, a Hans Delbrück személyéhez kötődő polémia kapcsán vált szélesebb körben is közismertté. Vagyis a geográfiai szemléletű katonai gondolkodás kialakulása több elemből összetevődő folyamat volt, amellyel érdemes – pusztán a témánk szempontjából releváns ismeretek szintjén – foglalkozni.

Elsősorban a geográfiai elem térhódításával kapcsolatban szükséges utalnunk arra a kultúrtörténeti jelenségre, hogy az első világháború és az azt közvetlenül megelőző konfliktusok egyrészt jelentősen megnövekedett fegyveres erők között zajlottak, másrészt addig sohasem látott földrajzi dimenziókat öltöttek, harmadrészt pedig – főleg az első világháború – egyértelműen megtanították a katonákat a társadalmi, földrajzi potenciálok hatására. E ta-

³ E kultúr- és tudománytörténeti folyamatról Hettner és Maull idézett művein túl lásd: Banse, Ewald: *Entwicklung und Aufgabe der Geographie. Rückblicke und Ausblicke einer universalen Wissenschaft*. Stuttgart–Wien, 1953. 92–139. Sajátos, egyedi kultúrtörténeti áttekintést ad Teleki Pál: *A földrajzi gondolat története*. Budapest, 1917. (második kiadás Budapest, 1996.); ennek szakmai kritikája, egyben a Teleki gondolatait ért bírálatok bírálatát lásd: Cholnoky Jenő: *A földrajzi gondolat története*. Budapesti Szemle, 176. köt. (1918) 502. sz. 129–146. A ratzeli ember- és politikai földrajz magyar percepciója: Cholnoky Jenő: *Az emberföldrajz alapjai*. Budapest, 1922.; Mendöl Tibor: *Táj és ember*. Budapest, 1932., valamint politikai felhangokkal is átszőtt változata Rónai András: *Gondolatok a politikai földrajz témaköréből*. Budapest, 1941. Az embernek a geográfiában elfoglalt helyével foglalkozó igen terjedelmes szakirodalomból a fentiekén túl itt pusztán két magyar nyelvű tanulmányt ajánlunk az olvasó figyelmébe. Dékány István: *Az ember és környezete viszonyának új elmélete. (Az antropogeográfia alapvetéséhez)*. Földrajzi Közlemények, 52. évf. (1924) 1–3. sz. 1–23., valamint Kádár László: *A geografikum problematikája*. Földrajzi Közlemények, 81. évf. (1957) 1. sz. 1–8.

⁴ A doktori értekezés szövege nyomtatásban (még Morgenstern Henrik név alatt): *A földrajzi viszonyok befolyása Magyarország történetére*. Földrajzi Közlemények, 2. évf. (1874) 319–367. A letkezés körülményeire vonatkozóan lásd: Marczali Henrik: *Emlékeim*. Budapest, 2000. 63–64.

⁵ Nagy Miklós Mihály: *Geográfia és hadelmélet*. Földrajzi Értesítő, 51. évf. (2002) 1–2. sz. 237–247.

⁶ A hadtörténetírás és a modern hadelmélet fejlődéstörténetéről Hahlweg, Werner: *Krieg-Kriegskunst-Kriegstheorie*. In: Gersdorff, Ursula (Hrsg.): *Geschichte und Militärgeschichte. Wege der Forschung*. Frankfurt am Main, 1974. 313–335.; Nowosadtko, Jutta: *Krieg, Gewalt und Ordnung. Einführung in die Militärgeschichte*. Tübingen, 2002.; Kessel, Eberhard: *Zur Genesis der modernen Kriegstheorie. Die Entstehungsgeschichte von Clausewitz' Buch „Vom Kriege“*. In: uő.: *Militärgeschichte und Kriegstheorie in neuer Zeit: ausgewählte Aufsätze*. Berlin, 1987. 122–147.; Nagy Miklós Mihály: *A katonai erőszak elmélete és a XX. század*. Múltunk, 49. évf. (2004) 4. sz. 146–175.

paszталatok és tanulságok nyomán fordult most már tudatosan a katonák figyelme a geográfiai szemléletű gondolkodás felé, ami együttjárt a hadtudomány egy sajátos területe, a katonaföldrajz rohamos fejlődésével.⁷ Ez az igen egyedi – részben geográfiai, részben történeti, részben katonai – szemléletű tudományterület a századforduló éveiben erősen kötődött a történetíráshoz, nevezetesen a hadtörténelemhez. A kor vezető katonaföldrajzi szakemberei ugyanis e tudományterület egyik – véleményünk szerint akkoriban túlhangsúlyozott – feladatának a neves hadtörténelmi eseményeknek keretet adó földrajzi táj rekonstruálását tartották.⁸ Az első világháború azonban hamarosan bizonyította, hogy az a leíró módszer, amely a konkrét katonai események földrajzi viszonyrendszerének ábrázolásában merül ki, nem alkalmas a hadviselést determináló, a történelmi és hadtörténelmi folyamatok geográfiai mozgatórugóinak feltárására. Ez az igény hívta életre egyfelől a katonaföldrajz új változatát, amelynek megteremtése Oskar von Niedermayer nevéhez kötődik, és amely védelemföldrajz néven vonult be a kultúra és a katonai gondolkodás történetébe.⁹ Másfelől ez eredményezte az akkor már létező geopolitika katonai népszerűségét, amelynek emblematikus figurája a Niedermayerhez hasonlóan szintén katona, Karl Haushofer volt.¹⁰ A két német katonai gondolkodó munkásságának közös eleme, hogy mindketten nagy érdeklődéssel fordultak a hadtörténelmi események, folyamatok oknyomozó geográfiai értelmezése felé. Ez azonban nem jelenthette azt, hogy a hadviselés történetével foglalkozó szakemberek ne tartottak volna további igényt a csataterék földrajzi rekonstruálására: a kor jelentős hadtörténelmi tanulmányai – mintegy bevett szakmai fogásként – rendszerint a táj egykori állapotának aprólékos bemutatásával kezdődtek. Ennek az eljárásnak – hogy hazai példával éljünk – mintáját Markó Árpád adta a Rákóczi-szabadságharcról írott tanulmányaiban.¹¹ Mindössze annyi történt, hogy a katonai szakma földrajzi látásmódja és ennek megfelelően a hadtörténetírás geográfiai szemlélete is a leíró jellegtől elmozdult a mélyebb oknyomozás irányába.¹² Így mintegy katonai-hadtörténelmi értelmezését adta annak,

⁷ Mundt, Hans: *Geographie und Strategie*. Geographische Zeitschrift, Jg. 40. (1934) 1. sz. 1–16.; Nagy Miklós Mihály: *Kis magyar hadelmélet. Hadügy, hadelmélet, földrajz és geopolitika kapcsolata*. Budapest, 2006. 115–141.; uő.: *Egy évszázad katonaföldrajza*. Földrajztanítás, 42. évf. (2003) 1–2. sz. 17–20.; Siposné Kecskeméthy Klára–Nagy Miklós Mihály: *A magyar katonaföldrajz alapkérdésének változása és vizsgálati mutatói*. Földrajzi Értesítő, 44. évf. (1995) 1–2. sz. 71–88.

⁸ Langhans, Paul: *Bedeutung und Ziele der Militärgeographie*. Petermanns Geographische Mitteilungen, Jg. 55. (1909) 289–292.; tiszaujhelyi Újhelyi Péter: *Hadtörténelem és katonai földrajz*. Magyar Katonai Közlöny, 1. évf. (1908) 9. sz. 1027–1046.

⁹ Seidt, Hans-Ulrich: *Berlin, Kabul, Moskau. Oskar Ritter von Niedermayer und Deutschlands Geopolitik*. München, 2002.; Niedermayer, Oskar Ritter von: *Wehr-Geographie*. Berlin, 1932.; Stuhlmann, Friedrich: *Militärgeographie – Wehrgeographie*. Petermanns Geographische Mitteilungen, Jg. 79. (1933) 11–12. sz. 285–287.

¹⁰ Ebeling, Frank: *Geopolitik. Karl Haushofer und seine Raumwissenschaft 1919–1945*. Berlin, 1994.; Haushofer, Karl–Obst, Erich–Lautensach, Hermann–Maull, Otto: *Über die historische Entwicklung des Begriffs Geopolitik*. In: uők: *Bausteine zur Geopolitik*. Berlin–Grunewald, 1928. 3–28.; Haushofer, Karl: *Grundlagen, Wesen und Ziele der Geopolitik*. In: *Bausteine zur Geopolitik*, 29–48.

¹¹ Markó Árpád: *II. Rákóczi Ferenc csatái. Válogatott tanulmányok*. Sajtó alá rendezte: Mészáros Kálmán. Budapest, 2003.

¹² A kor földrajzi alapú hadtörténelmi írásaiból főleg módszertani szempontból említjük meg: Franke, Alfred: *Wehrgeographisches zum Rußlandfeldzug Napoleons*. Zeitschrift für Geopolitik, Jg. 11. (1934) 7. sz. 449–461.; Julier Ferenc: *Rumpfungarn*. Zeitschrift für Geopolitik, Jg. 15. (1938) 8. sz. 622–627.

amit Ratzel antropogeográfiai alapművében leírt, amelyben feltűnően nagy hangsúlyt helyezett a hadtörténelmi jelenségek geográfiai törvényszerűségeinek megfogalmazására. Szintén a 20. század első felének katonaföldrajzi gondolkodása körébe tartozik, hogy a katonai tárgyú, geográfiai szempontú történeti tanulmányokban – ismét a ratzeli hagyományokat követve – már hadelméleti fejtegetésekkel, érveléssel is találkozunk, sőt néhol egyenesen hadművelési érveléssel is. E szemlélet és eljárás mód napjainkban is él.¹³

A katonák és a hadtörténészek – akár a fegyveres erőknél belüliek, akár azokon kívüliek – földrajzi szemléletének fejlődésére e fenti folyamatok mellett hatott még egy kultúrtörténeti jelenség: az első világháborúnak a geográfiai tudatra és diszciplínára gyakorolt módosító ereje.¹⁴ Az első világháború részben hatalmas földrajzi kiterjedésével, az otthonról nagy távolságra került katonatömegek mintegy társadalmi méretű tájélményével szélesítette a földrajzi műveltséget, és jelentősen fokozta az egyszerű emberek érdeklődését a geográfia iránt.¹⁵ Ám ami még ennél is fontosabb: végleg meghonosította mind a tudományban, mind a tömegekben azt a – korábban oknyomozásnak is nevezett – szemlélet- és vizsgálati módot, amelyet Teleki Pál fogalmazott meg *A földrajzi gondolat történetében*; „... A háború, amely a földfelszín rendes folyású életének az emberi factor szempontjából intenzívebb korát, az erőknél intenzívebb igénybevételét jelenti, megtanított arra, hogy ezeket az összes tüneményeket – tárgyakat, úgy mint jelenségeket –, amelyek a földfelszín egyik pontján, egyik területén csoportosulnak a maguk organikus és genetikusszövevényében mint egységet, mint életegységet ismerjük meg. Megtanított tehát éppen arra, hogy borzasztó rövidlátás volna ezekből a tüneményekből ismét csak tendenciózusan, aprioristikusan egyeseket kiválogatva tanulmányozni. Azok a német iskolai geográfusok, akik a politikai földrajz kizárólagos szükségét hangoztatták, borzasztó rövidlátók. A szintetikus földrajznak a földfelszín egyes területei szerkesztési egységei életrajzában, a tájrajznak fontosságát semmi sem igazolta jobban ennél a minden tényezőt igénybevevő, mindenre kiható háborúnál ...”¹⁶

Vagyis az első világháborúnak volt egy olyan eszméletörténeti hatása is, hogy ember és táj, hadügy és táj szimbiózisának tudatát erősítette nemcsak az ezt valló geográfusok, hanem a „tömegek” soraiban is. S ezt erősítette a két világháború közötti politikai földrajz és geopolitika is, amikor az állam földrajzi alapú hatalomgyakorlásáról beszélt. Tulajdonképpen geográfia, hadtörténelem és – egyebek mellett – hadtudomány is találkozott a geográfia fejlődésének e pontján, és az e hármasszerű tudományos szemlélet alapján írott művek is hamarosan megszülettek. Ewald Banse, a kor egyik német, a geográfia elmélete terén is jelentőset alkotó személye hadtudomány-elméleti művet írt, a mi Tóth Zoltánunk már az első világháború alatt hatalmas ívű, e tárgykörbe vágó értekezéssel lepte meg a tudományos

¹³ A fent említett, integrált, geográfiai általánosításokra irányuló szemlélet egyik alapműve: Schmidt, Max-Georg – Haack, Hermann: *Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik*. Gotha, 1929. A hadművelési, hadelméleti szempontok érvényesítésére példaként említjük: Schenke, Wolf: *Der Raum als Waffe. Eine Studie zum Krieg der halben Maßnahmen*. Zeitschrift für Geopolitik, Jg. 15. (1938) 9. sz. 705–711.; Tóth Zoltán: *Az államterület biztonsága*. Földrajzi Közlemények, 45. évf. (1917) 7–8. sz. 311–361. A szemlélet mai megjelenésére: Weghaupt, Harald: *Historische und geopolitische Aspekte der russischen Staatsidee*. Teil I–III. Österreichische Militärische Zeitschrift, Jg. 33. (1995) 1. sz. 49–58., 2. sz. 169–180., 3. sz. 285–296.

¹⁴ Nagy: *Kis magyar hadelmélet*, 93–114.

¹⁵ Hennig, Richard: *Der Krieg als Förderer geographischer Bestrebungen*. Petermanns Geographische Mitteilungen, Jg. 63. (1917) 12. sz. 361–363.; Nagy Miklós Mihály: *Cholnoky Jenő az első világháború geográfiájáról*. Társadalom és Honvédelem, 2. évf. (1998) 1–2. sz. 85–109.

¹⁶ Teleki: *A földrajzi gondolat története*, (második kiadás) 150.

közéletet.¹⁷ S a kor geográfusai úgy külföldön, mint Magyarországon – bizonyára engedve a kulturális, tudományos divat kényszerének is – egyre többet tárgyalták a társadalom biztonságát, honvédelmét és hadtörténelmét.¹⁸ Hogy példával is éljünk: Árpád-kori történeti földrajzunk – módszertani szempontból feltétlenül egyedi és – kiemelkedő alkotását is a fenti geográfiai irányzatnak köszönhetjük.¹⁹

Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a politikai földrajz mellett főleg a geopolitikai szakirodalom az állami élet földrajzi alapjait vizsgálva, elsősorban az állam térségének biztosítása kérdéskörében sajátos had- és földrajztudományi integrált szemléletet alkalmazott; ennek első köveit a ratzeli antropogeográfia rakta le. Ám a magas fokú hadelméleti ismeretek bevezetése a geográfiába a geopolitika segítségével történt. Mindennek pedig az lett az eredménye, hogy – jöllehet gyakorta politikai felhangokkal, de – a hadtörténelmi jelenségek földrajzi determináló tényezőinek vizsgálatára is alkalmas nézőpont formálódott ki.²⁰ Ennek ellenére nem mondhatjuk, hogy a magyar hadtörténetírás felfigyelt volna akár a politikai földrajzban, akár a geopolitikában rejlő módszertani lehetőségekre, sőt – megkockáztatva a kritikus véleményt – még a hazánkban kevésbé honos oknyomozó történeti följajzra sem.

S e történeti, hadtörténeti tartózkodás hazánkban a magyar és az egyetemes történelmi folyamatok mögött meghúzódó geográfiai jelenségekkel szemben nemcsak azért feltűnő, mert – ahogyan láttuk – e téren történtek próbálkozások, hanem mert a múlt század első felének magyar geográfiája egyértelműen igyekezett nyitni a történetészek felé. A magyar történeti földrajz geográfusok által űzött ága azt az oknyomozó (földrajzi) szemléletet követte, amelyet a kor neves szakírója, Hugo Hassinger is alapművében, vagy amit éppen Braudelnek a Földközi-tenger térségéről szóló monográfiája is követ.²¹ A harmincas évek közepén mérvadó magyar geográfusok tettek közzé több írást is a történelem és földrajz kapcsolatáról, valamint a történeti földrajz elméleti kérdéseiről.²² Cholnoky Jenő, a kor vi-

¹⁷ Banse, Ewald: *Wehrwissenschaft. Einführung in eine neue nationale Wissenschaft*. Leipzig, 1933.; Tóth Zoltán, id. m.

¹⁸ Nagy Miklós Mihály: *A Kárpát-medence földrajzi biztonsága a magyar földrajzi szakirodalomban*. In: Pap Norbert–Végh Andor (szerk.): *IV. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia. A Kárpát-medence politikai földrajza*. Pécs, 2005. 37–46.; uő.: *A védelem földrajza*. Új Honvédségi Szemle. 58. évf. (2004) 5. sz. 14–24.

¹⁹ Fodor Ferenc: *Adatok a magyar gyepük földrajzához*. Hadtörténelmi Közlemények, 37. évf. (1936) 1. sz. 113–114.

²⁰ Nagy Miklós Mihály: *Geopolitika és hadtudomány*. Magyar Tudomány, 44. új évf. (1999) 7. sz. 769–778.; uő.: *Kis magyar hadelmélet*, 143–172. Az állami terület mint hatalmi térség biztosításának földrajztudományi kérdéskörére ismét módszertani szempontból jó példát ad Dix, Arthur: *Politische Geographie. Weltpolitisches Handbuch*. München–Berlin, 1922. 164–187. A századforduló és azt követő évtizedek földrajzának és történetírásának, valamint a geopolitikanak kapcsolatáról jó összefoglalást ad: Mező Ferenc: *A geopolitika kialakulása és korai válsága*. Debreceni Szemle, 6. évf. (1998) 2. sz. 193–221.

²¹ Győri Róbert: *A magyar történeti földrajz a két világháború között*. Földrajzi Közlemények, 126. évf. (2002) 1–4. sz. 79–92.; uő.: *Mendöl Tibor és a magyar történeti földrajz*. Földrajzi Közlemények, 129. évf. (2005) 1–2. sz. 103–116.; Hassinger, Hugo: *Geographische Grundlagen der Geschichte*. Freiburg im Breisgau, 1931; Braudel, Fernand: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. I–III. Budapest, 1996.

²² Mendöl Tibor: *Újabb történeti vonatkozású földrajzi értekezések*. Századok, 68. évf. (1934) 1–3. sz. 66–72.; Cholnoky Jenő: *Földrajz és történelem. Elnöki megnyitó a Magyar Földrajzi Társaság 1935. május 2-án tartott közgyűlésére*. Földrajzi Közlemények, 63. évf. (1935) 4–6. sz. 57–62.; Fodor Ferenc: *Történelmi és településföldrajz*. Földrajzi Közlemények, 63. évf. (1935) 9–10. sz.

lágírú magyar geográfusa – az ember és földrajzi környezete szimbiózisának fontosságát hangsúlyozva – zárta az alábbi módon egyik dolgozatát; „... Azt mondják, hogy a történelem az élet tanítómestere. Véleményem szerint a földrajz még inkább az, mert nem a múlt eseményeivel, hanem a jelen állapotok helyes megismertetésével tanítja az embert az életre. De legszebb tanítómester lesz az a történelem és az a földrajz, amely együttesen, közös munkával igyekszik földeríteni a kettő között levő szigorú, eltérhetetlen és kikerülhetetlen kapcsolatot ...”²³

A geográfusok oknyomozó szemlélete mellett a magyar történetírásban – mintegy annak erősségét megőrizve – a leíró történeti földrajzi szemlélet uralkodik. Így annak fő művei, összefoglalói és adattárjai elsősorban a földrajzi adatok – igen alapos kutatói munkát igénylő – rögzítését jelentik.²⁴ A szemléletváltás éppen napjainkban zajlik hazánkban, amikor a tudományos életben egyre többet beszélünk az úgynevezett történeti ökológiáról, amely a geográfiához hasonlóan ember és környezete kapcsolatát tartja egyik fő kérdésének.²⁵ Emellett említést kell tennünk arról is, hogy a magyar földrajztudományban elsősorban a Frisnyák Sándor nevéhez kötődő történeti földrajzi kutatások az elmúlt időszakban ember és történeti táj együttélése kérdéskörében eljutottak a magyar hadtörténelem geográfiai tényezőinek vizsgálatáig is.²⁶ Így alakulhatott ki hazánkban az a helyzet, hogy egyszerre van jelen a főleg a historikusok által művelt, leíró szemléletű, valamint az elsősorban a földrajzosokra jellemző, oknyomozó történeti földrajz,²⁷ amelyek együttes alkalmazása egyben a történettudomány és a geográfia egymáshoz közelítését is jelentené. Véleményünk szerint a földrajzi szemlélet érvényesítése a történetírásban így válthatná valóra azt, amit *Cholnoky Jenő* a magyar táj történetéről írott művében fogalmazott meg; „... Annál fontosabb a földrajzi tényezők pontos ismerete. Az ember élete egészen a legújabb korig, a technika hihetetlen haladásának koráig annyira függött a természetadta körülményektől,

289–295.; Bulla Béla: *Hazai történeti földrajzunk múltja, jelene és feladatai*. In: Kumorovitz L. Bernát–Szilágyi Loránd (szerk.): *Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére*. Pécs, 1938. 73–106.; Mendöl Tibor: *Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz*. In: *Emlékkönyv Szentpétery Imre...*, 312–334.

²³ Cholnoky: *Földrajz és történelem*, 62.

²⁴ Kristó Gyula: *Történeti földrajz*. In: Kállay István (szerk.): *A történelem segédtudományai*. Budapest, 1986. 296–306.; Bak Borbála: *Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig*. Budapest, 1997. (második kiadás: 2003)

²⁵ A történeti ökológia gyorsan bővülő hazai szakirodalmából két tanulmánykötetre hívjuk fel a figyelmet; R. Várkonyi Ágnes–Kósa László (szerk.): *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok*. Budapest, 1993.; R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából*. Budapest, 2000.; valamint az alábbi, elméleti kérdéseket tisztázó tanulmányokra: R. Várkonyi Ágnes: „... Folyóvizünk, amelyből élünk ...” *Történeti ökológia*. Valóság, 32. évf. (1989) 12. sz. 85–95.; uő.: *Történeti ökológia és a művelődés története*. Magyar Tudomány, 37. új évf. (1992) 11. sz. 1296–1309.; Rác Lajos: *A történeti ökológia másik arca: a természeti környezet hatása a társadalom változásaira*. Magyar Tudomány, 38. új évf. (1993) 11. sz. 1297–1303.

²⁶ Frisnyák Sándor: *Magyarország történeti földrajza*. Budapest, 1992. (második kiadás); uő.: (szerk.): *A Kárpát-medence történeti földrajza*. Nyíregyháza, 1996.; Frisnyák Sándor–Csihák György (szerk.): *Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920)*. Nyíregyháza–Zürich, 2004.

²⁷ Vofkori László: *A földrajztudomány rendszertana*. Csíkszereda, 2003. 225–226.

hogyan ezeknek a körülményeknek pontos ismerete szinte parancsolólag előírja, hogy hogyan kellett a dolognak történnie, ha helyesen ítéljük meg az eredményeket ...”²⁸

Jóllehet – véleményünk szerint – a geográfiai tényezők és hatásmechanizmusaik működésének ismerete a földrajzi térben nem pótolhatja a történetírásban a különböző dokumentumok, főleg írásos források elemzésén alapuló módszertant, ám érvényesítése egészen új megvilágításba helyezhet eseményeket. Így lehet történetírói módszerré tenni a már hivatkozott Alfred Hettner által leírt jelenséget, a térbeli összefüggések szerkezetét, amely, úgy tűnik, új értelmezésekre, ok-okozati kapcsolatrendszerek feltárására nyújt lehetőséget.²⁹ Ez alapján megkockáztathatjuk azt a véleményünket, hogy hazánk hadtörténelme – egyebek mellett – feldolgozható lenne földrajzi szempontból is; mint ahogyan az elmúlt években erre a magyar geográfiában már történtek próbálkozások.³⁰

S mi köze e tudománytörténeti folyamatnak a hazánkban Perjés Géza nevéhez kötődő akciórádiusz-elmélethez? Legfőképpen az, amit már több helyen elmondtunk, leírtunk és a fent ismertetett szellemi fejlődési tendenciákkal indokoltunk: az akciórádiusz mint a történelmi korra jellemző tényező főleg a 16–17. századi magyarországi hadszíntéren földrajzilag determinált, így a hozzá kapcsolódó tudományos vita a geográfiai szempontok érvényesítése nélkül hiányos.³¹ Továbbá éppen az akciórádiusz nyújt kiváló alkalmat arra, hogy a hazai hadtörténetírásban – véleményünk szerint – feltétlenül szükséges, a geográfiai, a történelmi és a hadelméleti szempontokat egyszerre érvényesítő kutatási módszerre konkrét példán tegyünk kísérletet.

Akciórádiusz és magyar táj

A 20. század méltán hírneves magyar hadtörténész, *Perjés Géza* (1917–2003) először 1971-ben publikálta a később oly heves vitákat kiváltó, úgynevezett akciórádiusz-elméletét és az erre épített szulejmáni ajánlat koncepcióját.³² Ennek két lényegi eleme az, hogy a 16. század első felének török hadügye részben ellátási, részben katonai technikai okok miatt képtelen volt a Kárpát-medence egészét megszállni, és ennek a jól felmért akciórádiuszhoz tudatában Szulejmán szultán nem is akarta megvalósítani Magyarország teljes okkupáció-

²⁸ Cholnoky Jenő: *Hazánk és népünk egy ezredéven át. A magyarság hajdan és most.* Budapest, é. n. 4.

²⁹ Hettner: *Die Geographie*, 195–199.

³⁰ E téren elsősorban a *Gyepűk, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920)* címmel Nyíregyházán, 2004. november 26–27-én tartott tudományos konferencia előadásaira hívom fel az olvasó figyelmét. A tanulmányok megtalálhatók: Frisnyák–Csihák, id. mű. Ezen túl – főleg a geográfiai szempontok érvényesítésére tett módszertani kísérletként a magyar hadtörténelem vonatkozásában – lásd: Nagy Miklós Mihály: *A magyar hadtörténelem földrajzi alapjai.* Frisnyák–Csihák, id. m. 3–15.; ennek alaposabb, tudománytörténeti és -elméleti kérdéseket is taglaló változata, Nagy: *Kis magyar hadelmélet*, 173–206.

³¹ Nagy: *Kis magyar hadelmélet*, 200–203.; uő.: *A magyar hadtörténelem földrajzi alapjai.* 12–13.; uő. *A Délvidék mint geopolitikai puffer.* In: Kókai Sándor (szerk.): *A Délvidék történeti földrajza.* A Nyíregyházán 2006. november 17-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyháza, 2006. 174–176.

³² Perjés Géza: *Az országút szélére vetett ország. (A magyar állam fennmaradásának kérdése a Mohácsról Buda elestéig terjedő időben).* Kortárs, 15. évf. (1971) 11. sz. 1793–1803.; 12. sz. 1952–1959.; 16. évf. (1972) 1. sz. 118–131.; könyv alakban ugyanezen a címen, a Magvető Kiadó *Gyorsuló idő* című sorozatában, 1975. A fontosabb részek újraközlése: uő.: *Seregszemle. Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok,* Budapest, 1999. 49–73. Az elmélet továbbfejlesztése: uő.: *Mohács,* Budapest, 1979.

ját, hanem ehelyett azt először törökbarát államként akarta megtartani. Perjés mindezt katonai érvekkel támasztotta alá, amennyiben a török csapatok felvonulási nehézségei miatt rendszerint alig néhány hónap maradt a valódi hadműveletekre. Perjés fogalmazásában: „... A hatásos hadviselést szinte lehetetlenné tette, hogy, mint említettük, a tényleges hadműveletekre maradt idő alig tett ki három hónapot. De ha szerencsés véletlenek következtében sikerült is valamilyen sikert elérni ebben a három hónapban, annak kimélyítésére nem maradt idő, hiszen október végén, bármi mást is követelt volna a stratégiai helyzet, haza kellett vonulni. Így azonban az egyik évben elért siker a következőben semmivé válhatott, hiszen a háborúban nem úgy van, mint a könyvelésben, hogy az évi zárszámadásban mutatkozó hasznot át lehessen vinni a másik évre. Ilyenformán azonban igen nehezen lehetett döntést elérni, és minden évben szinte mindent előlről kellett kezdeni ...”³³

Nem feladatunk e helyen az akciórádiusz és a szulejmáni koncepció kérdésköre kapcsán kirobbant vitát értékelni, ezért pusztán néhány, általunk fontosnak vélt megállapításra szorítkozunk. Az első, hogy jóllehet az akciórádiuszt mint katonai, hadtörténelmi *terminus technicust* az amerikai szakirodalomból, McNeilltől szokás származtatni, ám azt – mint jelenséget – főleg a Török Birodalom hatalmas földrajzi kiterjedéseiből eredő katonai kényszerként Perjés is felismerte.³⁴ Jóllehet Perjésnek főleg az akciórádiusz-elméletét a magyar történetírás egy része magáévá tette,³⁵ ennek ellenére éles kritikák is jelentek meg róla.³⁶ S immár mintegy három évtizeddel a vita kirobbanása után, amikor az egykori résztvevők zöme nincs az élők sorában, bátrabban írhatjuk le: a vita, amely látszólag szakmai kérdésekről szólt, nem maradt meg a történetírás határain belül. Már pusztán az a tény is sokat mondhat, hogy a perjési tézisek eredetileg nem egy történelmi szaklapban, hanem a kor mérvadó szépirodalmi lapjában, a Kortársban láttak világot, a magyar gondolkodó sajátos hangulatú ésszéjében, jelentős bírálatai pedig (Szakály Ferenc tollából) a Kritika hasábjain, jelzi, hogy ebben az esetben indulatoktól sem mentes polémia zajlott. Látható, hogy a vita résztvevői mind *Az országút szélére vetett ország*, mind a *Mohács* című kötet kapcsán – mai szemmel nézve – mintha elbeszéltek volna egymás mellett. Hiszen Perjés állításai éppen úgy helytállónak tűnnek, mint az őt éles bírálattal illető Kosáry Domokos, Szakály

³³ Perjés: *Az országút szélére vetett ország*, (1975) 11–12.

³⁴ Perjés: *Mohács*, 83.; Tóth Sándor László: *A török haditevékenység akciórádiusza a 15 éves háborúban*. Hadtörténelmi Közlemények, 32. új évf. (1985) 4. sz. 761–785. Perjés felismerésének első megfogalmazásai: uő.: *Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356–1699)*. Hadtörténelmi Közlemények, 13. új évf. (1966) 4. sz. 862–872.; valamint ennek bővebb, részletes jegyzetapparátussal ellátott változata ugyanezzel a címmel, Hadtörténelmi Közlemények 14. új évf. (1967) 2. sz. 339–372. Az eredeti forrás: McNeill, William H: *Europe's Steppe Frontier 1500–1800*. Chicago, 1964. Perjésnek a vitával kapcsolatos, mintegy a tézisei külföldi visszhangjait is összefoglaló írása: uő.: *Az oszmán államvezetés racionalitása*. Új Erdélyi Múzeum, 1. évf. (1990) 1–2. sz. 147–162.

³⁵ Tóth Sándor László: *A török haditevékenység akciórádiusza*, id. mű; uő.: *A Kászim-nap és a tizenöt éves háború*. Hadtörténelmi Közlemények, 108. évf. (1995) 2. sz. 25–33.; Hegyi Klára: *Egy világbirodalom végvidékén*. Budapest, 1982. (második kiadás) 30–33.; Káldy-Nagy Gyula: *Szulejmán*. Budapest, 1974. 178–179.; Marosi Endre: *A török elleni harc lehetőségei 1352–1718 között*. *Historiográfiai áttekintés*. Hadtörténelmi Közlemények, 27. új évf. (1980) 4. sz. 579–597.

³⁶ Szakály Ferenc: *A mohácsi csata*. Budapest, 1975. (második kiadás: 1977), 10–13., 122–126.; uő.: *Ország – perspektívák nélkül*. *Jegyzetek az újabb Mohács-irodalomhoz*. Kritika, 14. évf. (1976) 8. sz. 29–32.; uő.: *Oktalan oknyomozás Perjés Géza Mohács-könyvéről*. Kritika, 17. évf. (1979) 10. sz. 21–23.; Kosáry Domokos: *Magyar külpolitika Mohács előtt*. Budapest, 1978. 67–69., 184–185.; Barta Gábor: *A Sztambulba vezető út (1526–1528)*. Budapest, 1983. 80–81., 86–89., 220–221. és 222.

Ferenc, Barta Gábor tézisei. Véleményünk szerint e vita érveit talán kölcsönösen nem értették meg, mintha a Perjés-féle értelmezéssel szemben mély módszertani fenntartások és görcsök uralkodtak volna, jóllehet – ezt el kell ismernünk – a Perjés koncepcióját alátámasztó írásos forrást eddig nem láttunk. Ami viszont a katonai, hadtudományi elméleti kérdésekkel foglalkozó szakembernek feltűnik, az egy igen sajátos tünetegyüttes. Nevezetesen, hogy Perjést támadják a szulejmáni koncepció miatt, az akciorádiusznak az európai és az ázsiai távolságokban való eltérése miatt, de mintha tudatosan nem szólnának az egész alapját jelentő hadművészeti, hadműveleti érvelésekkel kapcsolatban. Perjés Gézát a második világháború egykori, komoly harctéri tapasztalatokkal és mély katonai szakmai tudással bíró katonatisztként talán nem is lehetett megalapozott kritikával illetni. Ha viszont a Perjés téziseit ért kritika magát a kiindulópontot nem érinti, nevezetesen, hogy a török Magyarországon a földrajzi távolságokból adódó hadműveleti kényszerek hatása alatt állt, akkor a kritikát joggal illehetjük kritikával. Egyszerűen azért, mert ostobasággal határos korlátozottságot feltételeznénk a Portáról, ha külpolitikájában nem venné tudomásul fegyveres erőinek e hadműveleti korlátaikat. Tegyük hozzá: egy-egy alkalommal ezt megteheti, de nem teheti meg következmények nélkül hosszú távon. Az ilyen kényszerek figyelmen kívül hagyása lehetetlenné tenné egy nagyhatalom több évszázadon át történő fennállását. Márpedig a Török Birodalom évszázadokon át töltötte be ezt a szerepet. Ezzel még nem állíthatjuk, nem láthatjuk igazolva a szulejmáni ajánlat létét, pusztán arra szerettünk volna rámutatni, hogy a hadtudományi szempont érvényesítésével bizonyíthatjuk Perjés egyik alapvető axiómáját, a török állami vezetés racionalitását. Harmadrészt feltűnő, hogy a vitában, amely egy földrajzi tényből – a magyar hadszíntér és Sztambul távolságából – indult ki, mennyire mellőzte mindkét fél a földrajzi érvrendszert. Ez különösen Perjés esetében érdekes, akiről hatalmas katonai elméleti tudásán túl elmondható, hogy a terepnek a fegyveres küzdelmekre gyakorolt közvetlen hatásával teljesen tisztában volt, sokat foglalkozott a hadszíntér eltartó képességével is, ám az oknyomozó földrajzi szemlélet mintha ennek ellenére idegen maradt volna számára. *Mohács* című kismonográfiájában az egykori csatátér megközelítési és felvonulási lehetőségeivel, valamint terepviszonyaival érvelt, míg másik, a magyar hadtörténetírás klasszikus alkotásai sorába tartozó művében a 17–18. századi hadszínterek földrajzi objektumaival és potenciáljaival foglalkozott (eltartóképesség, malmok, úthálózat, szállítási lehetőségek).³⁷

Mindezek ellenére a geográfiai kérdések idegenek maradhattak számára. Ezt bizonyítja, hogy még akkor sem foglalkozott a magasabb szintű földrajzi kérdésekkel, amikor a múlt század nyolcvanas éveiben két jelentős művel koronázta meg Clausewitz-kutatásait.³⁸ Sem a clausewitz-i hadelmélet tartalmi ismertetését nyújtó, sem annak filozófia- és ismeretelméleti gyökereit boncolgató művében nem tért ki a német katonai gondolkodó munkásságának földrajzi értelmezésére, amellyel az már a 19. század elején teljes egészében forradalmasította a katonaföldrajzot mint szaktudományt, valamint a katonák geográfiai gondolkodását is.³⁹ Ugyanakkor Perjés éppen a 17–18. századi hadszínterek eltartóképességéről szóló írásaival nyújtotta tudományos igazolását – jóllehet kimondatlanul – annak, hogy

³⁷ Perjés Géza: *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a XVII. század második felében (1650–1715) (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. Új sorozat, 29.)*. Budapest, 1963. Jelentős részeinek új kiadása: uő.: *Seregszemle*, 223–252.

³⁸ Perjés Géza: *Clausewitz*. Budapest, 1983.; uő.: *Clausewitz és a háború praxeológiája*. Budapest, 1988.

³⁹ Nagy: *Kis magyar hadelmélet*, 126–132.

a katonák gondolkodásában a földrajzi elem már abban a korban igen hangsúlyos volt.⁴⁰ Másik bizonyítékunk Perjésnek a magasabb földrajzi kérdések irányában megmutatkozó távolságtartására kissé személyes jellegű. Amikor e sorok írója 1995. október 31-én A geostratégia értelmezése és felhasználási lehetőségei címmel tartott előadást a Magyar Hadtudományi Társaságban, az azon nagy érdeklődéssel résztvevő Perjés Géza az előadás végén azt a kérdést intézte az előadóhoz: van-e, lehet-e a geopolitikának valami köze a hadtörténetíráshoz? A kérdésben benne rejlik, hogy alapvető geográfiaelméleti ismeretei bizonytalanok lehettek.

Ám nem hiányzott belőle a 20. század emberének, egykori hivatásos katonájának általános műveltségét jellemző modern földrajzi szemlélete. Az a hosszú és igen összetett kultúrtörténeti és geográfiai folyamat, amelynek vázlatát az olvasó tanulmányunk elején találja, egyebek mellett azzal az eredménnyel is járt, hogy a 20. század elejére a szaktudományt jellemző katonaföldrajzi szemlélet és ismerethalmaz mellett kialakult az egész társadalmat, a civilt is jellemző katonai földrajzi szemlélet, amely bizonyíthatóan jelen van mindennapi gondolkodásunkban.⁴¹ Nyilvánvaló, hogy a század fokozatosan geografizálódó hadügyében nevelkedett és szocializálódott Perjés esetében a katonai földrajzi gondolkodás magasabb szintjéről van szó, amit csak emeltek a második világháború keleti frontján szerzett személyes tapasztalatai. Az ezekről írt visszaemlékezései olyan – ismét tudományosan nem szervesült – tájélményekről szólnak, amelyek későbbi munkáinak (főleg a Mohács kötetben) érvrendszerébe is beszivárogtak.⁴² Ennek pedig az lett a következménye, hogy a perjési életműben magas szinten fonódott egybe geográfia, történetírói és hadtudományi szemlélet, ám ezzel magyarázható az is, hogy az életmű jelentős alkotása – az akciórádiusz-elmélet – kapcsán kibontakozott vita érvrendszeréből hiányzott a geográfia, holott éppen olyan korról volt szó, amikor a földrajzi elem hangsúlyossá vált, és a hadszíntér jelentős földrajzi változásokon ment keresztül. Mindez nem kisebbíti Perjés hadtörténetészeti érdemeit abban, hogy – még ha nem is tudatosan, de – ő valósította meg leginkább a múlt század második felében a magyar hadtörténetírásban a Cholnoky Jenő által felvetett, a história és a geográfia közös szemléletmódjára vonatkozó programot.

Az akciórádiusz-elmélet geográfiai értelmezésénél induljunk ki egyetlen, ám annál jellemzőbb történeti földrajzi tényből: a török terjeszkedés a Kárpát-medencében a hegyvidéki keret belsejében húzódó középhegységek belső lábainál akadt el.⁴³ Az ezeken való átjutás láthatóan meghaladta a 16–17. századi török fegyveres erők képességeit. Azok a szörványos események, amikor mégis sikerült kijutniuk Bécs előterébe, és esetleg a város ostromához is foghattak, a kivételek sorába tartoznak. A váróváshoz szükséges idő már nem állt rendelkezésükre. Az Isztambultól mért földrajzi távolság és a belső középhegységi húr léte azonban még nem elegendő bizonyíték az akciórádiusz jelenségére, mert ebben az esetben a hadművelleti tényezők, valamint a geográfiai viszonyok együttes hatásáról van szó.

A hadművészeti kérdések terén először azt a jelenséget kell kiemelni, amely lehetővé tette a török betörését a Kárpát-medence belsejébe, valamint ottani huzamos, mintegy

⁴⁰ Nagy: *Kis magyar hadelmélet*, 127., uő.: *Katonaföldrajz és a stockholmi dokumentumok. (Gondolatok a történeti és a katonaföldrajzi szakirodalomból)*. Földrajzi Értesítő, 44. évf. (1997) 3–4. sz. 289–293.

⁴¹ Nagy: *Kis magyar hadelmélet*, 10–14.

⁴² Perjés Géza: *A brjanszki erdő aljában. Harctéri élményeim 1942 augusztusától 1943 októberéig*. Hadtörténelmi Közlemények, 110. évf. (1997) 3. sz. 570–638.

⁴³ Nagy: *Kis magyar hadelmélet*, 202.; uő.: *A magyar hadtörténelem földrajzi alapjai*, 12.

másfél évszázados megkapaszkodását. Ennek oka részben a közismert tényben, Magyarország társadalmi, politikai, katonai meggyengülésében, részben pedig abban a kimondatlan faktorban rejlik, hogy a Habsburg katonai erőknek ugyanúgy meglehetett az – ő esetükben Bécestől mért – akciorádiuszuk, mint a töröknek. Am ez az akciorádiusz sokkal kisebb volt, mint a töröké. Míg az utóbbi az Isztambul–Buda távolságot, addig az előbbi csak a Bécs–Buda távolságot tehetette ki. Ezt az egyes hadjáratok eseményein túl leginkább ismét az a geográfiai tény magyarázza, hogy a Habsburg–török katonai összeütközés fő övezete a Dunántúli-középhegység sávját takarta le. Amikor pedig a Habsburg udvar hadügye képes volt ezt a határt átlépni, és már a török is kellően meggyengült, akkor az ország felszabadítása viharos gyorsasággal zajlott. Ennek okát Perjés – a Habsburg fél akciorádiuszának megfogalmazása nélkül – így látta: „... Mindent összevéve tehát a török magyarországi uralma egy látszólag kicsiségben állt vagy bukott, azon ugyanis, hogy a Habsburg állami adminisztráció képes-e a hadsereget már tavasszal sorompóba állítani. Mihelyt ez bekövetkezett, a törökök szempontjából az ország katonailag tarthatatlanná vált ...”⁴⁴ Tegyük hozzá, Perjés megállapítása fordítva is igaz: mindaddig, amíg erre a Habsburg adminisztráció nem képes, addig az ország katonailag visszazerezhetetlen volt.

S mi volt ennek a korlátozott katonai képességnek az oka? Ezt elsősorban a 16–18. század európai hadügyének és hadművészetének válságában, nehézségében, ellátórendszeinek gyenge potenciáljában kell keresnünk. Tanulmányunk kereteit szétfeszítené a kor nyugati hadművészetének részletes értékelése. Így itt pusztán a török elleni háború geográfiai alapjai szempontjából fontos tényeket rögzítjük. A hadtörténeti szakirodalomban szinte közhely, hogy a 16–18. század hadművészeti problémáit nyugaton az ellátási rendszerek hiányai és a hadseregüzem nehézségei jelentették.⁴⁵ Azonban utalnunk kell arra is, hogy a kor emberének általános gondolkodásmódja is szerepet játszott, szerepet játszik a fegyveres erők működésében. Ha a végtelenségig szeretnénk e jelenséget egyszerűsíteni, azt mondhatjuk: a nehézkes kategóriákban, kötött, zárt fogalomrendszerekben gondolkodó kor hadügye is ilyen lesz. A barokk emberének vonzódása a kötött formákhoz szintén közrejátszott a – későbbi korok által – metodistának nevezett hadművészet kialakulásában.⁴⁶

⁴⁴ Perjés: *Az országút szélére vetett ország*, (1975), 12.

⁴⁵ Delbrück, Hans: *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*, Bd. 3. *Die Neuzeit. Vom Kriegswesen der Renaissance bis zu Napoleon*. Hamburg, 2003. (Különkiadás); Ortenburg, Georg–Fiedler, Siegfried: *Heerwesen der Neuzeit*. Abt. I. *Das Zeitalter der Landsknechte*. Bd. I. *Waffe und Waffengebrauch im Zeitalter der Landsknechte*. Koblenz, 1984.; Bd. II. *Kriegswesen und Kriegführung im Zeitalter der Landsknechte*. Koblenz, 1985.; Abt. II. Bd. I. *Waffe und Waffengebrauch im Zeitalter der Kabinettskriege*. Koblenz, 1986.; Bd. II. *Kriegswesen und Kriegführung im Zeitalter der Kabinettskriege*. Koblenz, 1986.; Razin: *A hadművészet története*. III. *A háború kézműipari korszakának hadművészete (XVI–XVII. század)*. Budapest, 1964. 323–537.; Perjés Géza: *Zrínyi Miklós és kora*. Budapest, 1965. 281–373.; uő.: *Mohács*. 36–121.; uő.: *A „metodizmus” és a Zrínyi-Montecuccoli vita*. I. rész Századok, 95. évf. (1961) 4–5. sz. 507–535., II. rész Századok, 96. évf. (1962) 1–2. sz. 25–45.; uő.: *Szerencse, valószínűség és hadvezéri szemmérték (A katonai döntés és a valószínűség Montecuccolitól és Zrínyitől Clausewitzig)*. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei 20. évf. (1971) 1–2. sz. 121–143.; Rázsó Gyula: *Az osztrák hadsereg hadművészetének és szervezetének néhány problémája a XVI. században*. Hadtörténelmi Közlemények. 13. új évf. (1966) 4. sz. 883–890.; uő.: *Az 1529-es török hadjárat stratégiai problémái*. Hadtörténelmi Közlemények. 23. új évf. (1976) 1. sz. 3–41.; Csikány Tamás: *A harmincéves háború*. Budapest, 2005. 15–59., 124–130.

⁴⁶ Eichberg, Henning: *Geometrie als barocke Verhaltensnorm. Fortifikation und Exerzitien*. Zeitschrift für historische Forschung, Jg. 4. (1977) 1. sz. 17–50.

A katonai kötelékek nehézkes mozgása – mint a hadtörténeti időszak egyik tünete – mellett megjelenik egy mások faktor is, nevezetesen a török félhez képest jóval gyengébb és főleg a 16. század első felében jóval szervezetlenebb katonai kötelékek rendszere, amely a Kárpát-medencei hadszíntéren valósággal gúzsba kötötte a keresztény erőket. Ez pedig eleve arra készítette a Habsburg udvart és annak katonai vezetését, hogy – a történetírásból jól ismert kül- és belpolitikai okokon túl – az úgynevezett kifárasztó hadviselést folytassa a Kárpát-medencében. A hadviselés e fajtája egyáltalán nem új a hadtörténelemben, jóllehet ennek hadelméleti megfogalmazását csak a 19. század elején tette meg Carl von Clausewitz.⁴⁷ Az ő tézisei alapján pedig Hans Delbrück⁴⁸ bizonyította, hogy a megsemmisítésre és a kifárasztásra irányuló törekvés mindig is benne rejtett az európai hadügyben. S e ponton, még mielőtt tovább vinnénk a török hódoltság korának hadtörténeti kérdéseit, rövid módszertani kitérőt érdemes tennünk, s szólni arról, hogy a clausewitz-i hadelmélet mennyiben alkalmas a korábbi korok hadművészetének értékelésére.

Clausewitzről – jóllehet vele kapcsolatban sem a hadtörténetírásnak, sem más társadalomtudományi diszciplínának nincs egységes állásfoglalása – egyértelműen elmondhatjuk, hogy nem volt tőle idegen a történeti szemlélet, sőt a hadtörténelem sem.⁴⁹ A clausewitz-i hadelmélet középpontjában – mint köztudott – háború (hadügy) és politika kapcsolata áll, pontosabban annak kérdésköre, hogy az előbbi mennyiben és miként szolgál eszközül a politikának. Am nem úgy, ahogyan azt nagyon sokan és általában tévesen – nyilván Clausewitz fő műve, a *Vom Kriege* hiányos ismeretéből adódóan – gondolják, nevezetesen, hogy pusztán a szerző kora, a napóleoni háborúk időszakára vonatkozóan tartalmazna megállapításokat. Clausewitz ugyanis – részletekbe menő katonai, történelmi ismeretek és még alaposabb háborús tapasztalatok alapján – igyekezett rendszerbe foglalni a hadviselés, valamint a háború és politika axiómáit. Ezt mély filozófiai tartalommal tette; éppen Perjés Géza kutatásai alapján tudjuk, hogy rendszere mennyire kötődik a kanti és a hegeli filozó-

⁴⁷ Clausewitz, Carl von: *A háborúról I.* Budapest, 1961. 59–74.; Kessel, Eberhard: *Die doppelte Art des Krieges.* In: uő.: *Militärgeschichte und Kriegstheorie in neuerer Zeit. Ausgewählte Aufsätze.* Berlin, 1987. 157–174.

⁴⁸ Delbrück: *Geschichte der Kriegskunst*, Bd. III.

⁴⁹ Az igen széleskörű, mondhatnánk könyvtárnyi Clausewitz-szakirodalomból Perjés Géza már idézett két magyar nyelvű alapművén túl – *Clausewitz; Clausewitz és a háború praxeológiája* – első sorban az ezeket egyik filozófiaelméleti alapját nyújtó művet ajánlunk az olvasó figyelmébe: Aron, Raymond: *Clausewitz. Den Krieg denken.* Frankfurt am Main, Berlin, Wien, 1980. Az életrajzi és tudományos munkásságára vonatkozó adatok tekintetében alapműnek tekinthető: Schramm, Wilhelm von: *Clausewitz. Leben und Werk.* Esslingen am Neckar, 1981. (harmadik kiadás). A legújabb kutatási eredményeket illetően – még rövid terjedelmében is – mérvadó: Schössler, Dietmar: *Carl von Clausewitz.* Hamburg, 1991. A clausewitz-i elméleti rendszerre vonatkozóan lásd: Hahlweg, Werner: *Philosophie und Theorie bei Clausewitz.* In: Maizière, Ulrich de (Hrg.): *Freiheit ohne Krieg? Beiträge zur Strategie-diskussion der Gegenwart im Spiegel der Theorie von Carl von Clausewitz.* Bonn, 1980. 325–332.; Maizière, Ulrich de: *Politische Führung und militärische Macht.* In: Maizière: *Freiheit ohne Krieg?* 90–109.; Aron, Raymond: *Zum Begriff einer politischen Strategie bei Clausewitz.* In: Maizière: *Freiheit ohne Krieg?* 41–55. A clausewitz-i filozófiai kategóriák sajátos megközelítését adja: Günter Maschke az Aron-féle feldolgozáshoz a Frakfurter Allgemeine Zeitung 1981. február 3-i számában (21. oldal) közölt esszéjében: *Absoluter Krieg – nur eine Denkfigur? Raymond Aron löst das Rätsel Clausewitz nicht/Brillante Distinktionen und Verharmlosung.* Továbbá Hans Delbrück Clausewitz-képét lásd: uő.: *General von Clausewitz.* In: uő.: *Historische und politische Aufsätze.* Berlin, 1887. 209–226. A politika, hadügy, katonai gondolkodás viszonylatában: Freund, Ludwig: *Verhältnis von Strategie, Geist, Politik.* Wehrkunde, Jg. 18. (1969) 2. sz. 61–65.

fiához. Ami számunkra ennél sokkal fontosabb, az annak rögzítése, hogy Clausewitz ugyan saját háborús tapasztalatai és a napóleoni háborúk és az ezek útján szerzett élmények alapján írta meg a *Vom Kriegt*, ám olyan szellemi síkra emelte mondandóját, hogy az mintegy a hadakozás elméleti lényegét adja. Ezzel azt is állítjuk, hogy amit Clausewitz ír, megfogalmaz és formába önt a hadművészeti kérdések esetében, már olyan általánosítás, amely lehetővé teszi, hogy segítségül hívjuk a hadtörténetírásban, sőt módszertani fogássá is tehetjük. Meggyőződésünk, hogy Clausewitz nem azzal alkotott újat, hogy a hadakozásnak, a hadművészetnek új formáját találta ki, hanem azzal, hogy a katonai szakma praxisában az emberi társadalmak kezdete óta meglévő, gyakorta a tapasztalatokon alapuló ismereteket rendszerezte. Ezért alkalmazhatjuk sorvezetőnek a hadtörténelmi kutatások során, még ha egyes írásaiban hadtörténelmi tévedéseket lelhetünk is fel.⁵⁰ Ez utóbbiakat erős kritikával kell kezelnünk, hiszen Clausewitz nem volt iskolázott történész. Ám sokszor briliáns hadművészeti eszme-futtatásait még mindig képtelen felülmúlni a hadtudomány. S hogy az olvasót visszavezessük témánkhoz, megemlíthetjük: a clausewitzi életművet már a múlt század hetvenes éveiben is valószínűleg alaposan ismerő Perjés Géza maga is beépítette érvrendszerébe. Amikor a mohácsi ütközet hadművészeti problémáiról beszél, a valamikori Dráva menti védelem lehetőségét éppen Clausewitzre hivatkozva elemzi,⁵¹ mert nagyon jól tudhatta, hogy a német–porosz szerzőnél rendszerbe öntött, a folyóvédelemmel kapcsolatos ismeretek – mert annyira a hadviselés gyakorlatából erednek – már Tomori Pál fejében is meglehettek.

Visszatérve a kor hadműveleti problémáihoz, a 16. század első felében a Kárpát-medencébe betört török erőkkel szemben, főleg Buda eleste után – mivel jelentős támadó hadjáratra Bécsnek vagy ereje nem volt, vagy erőinek hadműveleti lehetőségei nem tették lehetővé – a katonai szakma belső logikájából adódóan a Habsburg vezetés a későbbi clausewitzi rendszer szerinti úgynevezett kifárasztó hadviselésre rendezkedett be. S jöllehet ez nem zárta ki, hogy egyes esetekben, sőt egész hadjáratokban támadóan lépjen fel, ám a török hódoltság korának egészen utolsó időszakáig ez a korlátozott célú hadviselés uralkodott. Clausewitz szerint két fajta hadviselés létezik, az egyik a megsemmisítő, a másik pedig a kifárasztó. Az első célja az ellenséges haderő megsemmisítése, majd az ország elfoglalása, végül pedig az ellenfél békekötésre kényszerítése. A kifárasztás ennél bonyolultabb, mert a nagyobb, támadó fél akaratervényesítési szándékáról való lemondatását jelenti, ám oly módon, hogy katonai győzelmet nem aratunk felette. A clausewitzi rendszerben és így a hadakozásban már kezdetek óta benne rejlik ennek lényegi eleme: viszonylag passzív magatartással érni el politikai célt.⁵² Ebben az esetben a pusztá katonai ellenállás jelenti a politika eszközét, amennyiben: „... Ha a harc tartama révén akarunk az ellenség fölé kerekedni, a lehető legkisebb céllal kell megelégednünk, mert a dolog természetéből következik, hogy nagyobb szabású cél nagyobb erőfelfejtést igényel, mint a kisebb. A legkisebb cél, amelyet magunk elé tűzhetünk: a pusztá ellenállás, azaz a pozitív szándék nélküli harc. Ekkor érvé-

⁵⁰ Perjés: *A „metodizmus” és a Zrínyi-Montecuccoli, vita*. II. rész 26.

⁵¹ Perjés: *Mohács*, 293–303.

⁵² Clausewitz, Carl von: *A háborúról*, I. köt. 63–66. A kifárasztó hadviselés negatív tartalmát – a filológiai hűség kedvéért idézve – így találjuk meg művében: „... A negatív szándék, vagyis erőinknek pusztán az ellenállás érdekében való egyesítése fölényt jelent a harcban; ha ez a fölény akkora, hogy az ellenfél esetleges erőbeni túlsúlyát is kiegyenlíti, a harc pusztá tartama révén az ellenfél egyre inkább olyan helyzetbe kerül, hogy további erők elfecsérlése nem áll arányban politikai céljával, és ésszerűbb, ha abbahagyja a harcot. Amikor a gyengébb fél erősebbel akar szembezállni, többnyire ellenfele kifárasztásához folyamodik ...” (Clausewitz: *A háborúról*, I. köt. 65. (Réczey Ferenc fordítása))

nyesülnek rendelkezésre álló eszközeink viszonylag legjobban, és ezzel biztosíthatjuk leginkább az eredményt. Milyen mértékű lehet ez a negatív magatartás? Nyilvánvaló, hogy nem maradhatunk tétlenek; a pusztá túrés nem volna többé harc. Ám az ellenállás már harci tevékenység, amely addig őrli az ellenség erejét, amíg eredeti szándékát fel nem adja. Minden alkalommal csak ennyit akarunk elérni, és ebben rejlik szándékunk negatív volta...”⁵³

Hangsúlyozzuk azonban, hogy a kifárasztás jellege ugyan történelmi koronként változhat, ám negatív célja ellenére sem jelentett, jelenthet erőtlen, bizonytalankodó, a teljes passzivitásba húzódo hadviselést. Sőt elsődleges célja mindig megfelel a Clausewitz által megfogalmazottaknak, ám belső tartalma, a megvalósítás módja nagyon is aktív tevékenységeket feltételez. A hadügyben már pusztán az ellenállás szándékának megvalósítása is aktivitást igényel. A 20. század első felének nagy hadtörténetírói vitája, a már többször is említett Hans Delbrück nevéhez kötődő vita éppen amiatt robbant ki, hogy a hadtörténetesek teljes passzivitást tételezve fel a kifárasztásról, nem értették a német historikust. E vitában Delbrück mutatott rá arra, hogy – Clausewitz helyes értelmezését követve – a kifárasztás nem pejoratív tartalmú fogalom a hadviselés történetében, hanem a kor és a háború körülményei által kikényszerített eljárás mód.⁵⁴ Ám a kifárasztás a hadügyben – legalábbis a török hódoltság kora beli Kárpát-medencében – nem pusztán a katonai erői fizikai kimerítését jelentette, hanem az időtényező kihasználását is, ami azt eredményezte, hogy a török csak rettentő erőfeszítések árán és kivételes esetekben juthatott el a Habsburg fővárosig.

Miután tanulmányunk eddigi részében rámutattunk a geográfiai faktor szerepére a hadtörténetírásban, és ebből levezettük az akciórádiusz-vita hiányzó földrajzi érvrendszerét, majd meghatároztuk a kifárasztás hadművészeti kategóriáját, lássuk, hogy ez utóbbi miként érvényesült a 16–17. századi magyar tájban! Elsőként arról kell szólnunk, hogy a 16–17. század a Kárpát-medence kultúrgeográfiai, valamint katonaföldrajzi fejlődésében sajátos időszak.⁵⁵ E sajátos földrajzi vonások csak részben adódnak abból, hogy a történeti földrajz korszakolása szerint az úgynevezett kései feudalizmus (16–18. század) kultúrgeográfiai korszakáról van szó, amikor – az időszak elején – főleg az alföldi térségben jelentősen módosulnak a földrajzi viszonyok,⁵⁶ hanem erednek abból is, hogy a katonaföldrajzi szempontból egységes időszakot alkotó hosszú periódus (1241–1711) egyik önálló ciklusáról van szó.⁵⁷ Ennek lényegét abban lehetne megfogalmazni, hogy míg egyfelől a földrajzi viszonyok és a térszerkezet jelentős módosulása zajlik, addig a módosuló viszonyrendszerbe szervesül a korszak hadügye úgy, hogy egyrészt idomul a geográfiai kényszerítő faktorokhoz, másrészt pedig maga is önálló tájformáló tényezőként jelenik meg. E szempontból

⁵³ Clausewitz: *A háborúról*, I. köt. 64–65.

⁵⁴ Delbrückről lásd: Raulff, Ulrich: *Politik als Passion. Hans Delbrück und der Krieg in der Geschichte*. In: Delbrück: *Geschichte der Kriegskunst*, Bd. I. IX–XLVI. A megsemmisítő és kifárasztó hadviselésről elméleti szinten pusztán két tanulmányt említünk meg: Lehmann, Konrad: *Ermattungsstrategie – oder nicht?* *Historische Zeitschrift*, Bd. 151 (1935) 48–86.; Buchheit, Gert: *Niederwerfungs- und Ermattungsstrategie als historische Erscheinungsformen*. *Wehrkunde*, Jg. 9. (1960) 369–371. Delbrück a tudományos vita történeti összefoglalását és az ehhez kapcsolódó fogalmi értelmezést a *Kriegskunstgeschichte* már idézett harmadik kötetének függelékében tette meg, 495–501., 582–589. oldalon. A vita tudománytörténetét ismerteti: Perjés: *Clausewitz*, 438–448., új, igen alapos értékelését adja: Nowosadtko: *Krieg, Gewalt und Ordnung*, 79–90.

⁵⁵ Frisnyák Sándor: *Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895–1920)*. In: uő. (szerk.): *A Kárpát-medence történeti földrajza*. 121–142.; Nagy: *Kis magyar hadelmélet*, 173–206.

⁵⁶ Frisnyák: *Magyarország kultúrgeográfiai*, 129–130.

⁵⁷ Nagy: *A magyar hadtörténelem földrajzi alapjai*, 11–12.

a török hódoltság kora, bő másfél évszázada – földrajzi aspektusból az 1526 és 1703 közötti időszak – egyedülálló a magyar történelem folyamában, mert sem előtte, sem utána nem volt háborúnk, amely ilyen mérvű tájformáló hatást gyakorolt volna, és ugyanakkor ilyen mértékben állt volna a geográfiai tényezők hatása alatt.

Amikor a török feltűnt a Kárpát-medence déli előterében, majd határainál, a fenyegető veszélyre a magyar állam teljesen természetes katonaföldrajzi reakciója volt a 14–15. században a balkáni térség ütközőzónaként való alkalmazása, majd a déli bánóságok hálózatával újabb pufferövezet kiépítése, valamint preventív hadjáratok indítása, közben pedig a végvári vonal kiépítése.⁵⁸ A déli határvédelmi rendszernek azonban volt egy az egész Kárpát-medence geográfiai, védelmi szerkezetére ható jellemzője, katonaföldrajzi faktora: a medence viszonylagos zártsága és a rajta nyíló kapuk. Erről érdemes megjegyezni, hogy nem önmagában alkotott jelentős tényezőt, hanem a medence más elemeihez viszonyítva. A Kárpát-medence hatalmas ívén a rajta áthaladó Duna két kapun lép át: egyrészt a Kis-Kárpátok és a Lajta-hegység közötti nyugati, valamint a Kazán-szorosnál és a Vaskapunál fekvő déli kijárón. (Ebben az esetben a Kárpát-medence alatt az Alpok, a Kárpátok és a Dinári-hegyvidék által körülvevett medence jellegű térséget értjük.)⁵⁹ A két kijáró, valamint az azokon áthaladó nagy folyó, a Duna évszázadokon át határozta meg a magyar hadtörténelem hadjáraitak fő irányát. E viszonyrendszeren a Dunántúli-középhegység, valamint az Északi-középhegység belső sávja módosított. E hatalmas, több száz kilométer hosszú belső, középhegységi húr a magyar hadtörténelem fő geográfiai faktorává vált, amelynek történelemformáló jelentőségére Prinz Gyula professzor hívta fel a geográfusok és történészek figyelmét.⁶⁰ Ennek a belső védelmi tengelynek hatalmas áttörésén halad át az északi és déli kaput összekötő Duna, amely hatalmas könyökököt alkotva hatol át a hegyvidéken. A Dunakönyök szintén jelentős szerepet játszott a magyar történelemben: két végpontján – az elhelyezkedéséből adódóan úgynevezett magas helyi értékű ponton – ülnek a Kárpát-medence históriájából jól ismert szék- és fővárosok, Aquincum, Esztergom, Buda és Pest.⁶¹ Ugyanakkor a Dunántúli-középhegység katonaföldrajzi szempontból igen zárt, egységes tömbjén a hadakkal viszonylag jól járható átjárók nyílnak, amelyek végpontjaiban ismét magas földrajzi helyi értékű pontokon a magyar hadtörténelemben fontos szerepet játszott települések,⁶² Buda, Esztergom, Komárom, Tata, Veszprém, Pápa helyezkednek el. S a Dunántúli hegyvidék előterében mind nyugaton, mind keleten, mintegy az átjárókból kivezető hadműveleti irányok csomópontjában két jelentős, igen sok ostromot élt, híres városunk található, Győr és Székesfehérvár.

⁵⁸ A déli határvédelem problémájához politika- és hadtörténeti szempontból lásd: Kristó Gyula–Makk Ferenc–Szegfű László: *Szemponatok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez*. Hadtörténeti Közlemények, 20. új évf. (1973) 4. sz. 639–660.; Rázsó Gyula: *A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393–1437)*. Hadtörténeti Közlemények, 20. új évf. (1973) 3. sz. 403–444.; Engel Pál: *A török–magyar háborúk első éve (1389–1392)*. In: uő.: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2003. 555–577.; uő.: *A 14–15. századi bosnyák–magyar kapcsolatok kérdéséhez*. In: uő.: *Honor, vár, ispánság*, 494–511. A déli határvidek védelmi rendszerének hadtudományi és történeti földrajzi értelmezéséről lásd: Nagy: *A Délvidék mint geopolitikai puffer*.

⁵⁹ Bulla Béla–Mendöl Tibor: *A Kárpát-medence földrajza*. Budapest, 1947. 5.

⁶⁰ Prinz Gyula: *Az államföldrajzi kép*. In: uő.–Cholnoky Jenő–Teleki Pál–Bartucz Lajos: *Magyar föld, magyar faj*. Harmadik rész, Budapest, é. n. 433–434.

⁶¹ Cholnoky Jenő: *Budapest földrajzi helyzete*. Földrajzi Közlemények, 43. évf. (1915) 5. sz. 193–225.

⁶² Siposné Kecskeméthy Klára–Nagy Miklós Mihály: *Veszprém a hadak útján*. Veszprémi Szemle, 7. évf. (2003) 1–2. sz. 3–16.

E tényezők együttesen azt eredményezték, hogy akár a nyugat felé, akár a nyugat felől a Kárpát-medencébe betörő hadaknak át kellett kelniük a középhegység viszonylag széles sávján, ami, miután az csak az átjárókon és utakon történhetett, gyakorta nem volt egyszerű feladat. Ha a Kárpát-medence belső védelmi tengelyének katonaföldrajzi faktorát összevetjük a nyugati és déli kapuval, akkor – a török–Habsburg katonai összeütközés tekintetében – igen érdekes hadművelési és katonaföldrajzi képletet kapunk. A déli határvédelmi rendszer összeomlása – geográfiaileg – nem köthető egyértelműen Nándorfehérvár elvesztéséhez (1521), hanem fokozatosan történt. Hunyadi János elsősorban a preventív csapás célját szolgáló hadjáratait, majd a Hunyadi Mátyás uralma alatt megszilárdított védelmi rendszer még meg tudta állítani a török előretörést. Ám a Hunyadi Mátyás halála és a Mohács közötti évtizedekben elveszített egykori bánságok hiánya azt jelentette, hogy a török erők kijutottak a Szávához, és ezzel lehetővé vált számukra, hogy a Kárpát-medence belsejébe hatoljanak. Ez volt a fő katonai katasztrófa, aminek csak betetőzése volt Nándorfehérvár eleste. Mohács után a Kárpát-medence déli kapuján át immár akadálytalanul betörő török hatalom számára az első jelentős földrajzi akadályt a Dunántúli-középhegység jelentette. Ennek átjáróiba, katonailag fontos földrajzi pontjaira viszonylag gyorsan kiépült az a végvári rendszer, amely másfél évszázadon át tartotta fel a törököt és védte Bécsset.⁶³ Mert katonaföldrajzi szempontból a Dunántúli-középhegység átjáróiban elhelyezkedő erősségek tulajdonképpen a Habsburg fővárosához vezető utakat zárták el, ahogyan a modernkor katonái nevezik, a megközelítési utakra történő kijutást akadályozták meg. E várendszert hosszú fennállása, erőssége kevésbé az egyes elemekben elhelyezett kötelékek nagyságától függött, mint inkább attól, hogy a magyarországi hadszíntéren mindig a hadjárati idő szűkösségével küszködő török erők a kifárasztó hadviselésből eredő hátrányokat nem tudták leküzdeni. Ahhoz, hogy át tudjanak kelni az átjárókon, és ki tudjanak jutni Bécshez, előbb a központi elhelyezkedésű várakat kellett birtokba venni, ez pedig éppen elég időbe került ahhoz, hogy a főváros ostromát vagy el se kezdjék, vagy ne maradjon arra idejük. Ily módon egy-egy kisebb vár is jelentősen befolyásolhatta a hadműveletek menetét, például Kőszeg ostroma. Vagyis a kifárasztás és a földrajzi viszonyrendszer együttes hatása volt az, amelyik a Kárpát-medence déli és nyugati irányú átszelését megakadályozta, és egyben kijelölte a török akciórádiusz határát is. Mert lehet, hogy a török seregek nyugati irányban az Isztambul–Buda távolságnál jóval nagyobbat is le tudtak volna küzdeni, mint ahogyan ezt kelet felé – a Perjés Géza nézeteit bíráló Szakály Ferenc szerint⁶⁴ – meg is tették, ám a természet éppen itt jelölte ki az előretörés legfőbb akadályát.

Ezt a fentiekben leírt, igen egyszerű katonaföldrajzi képletet azonban két további tényező módosította oly módon, hogy erősítette a török hadsereg akciórádiuszának korlátait: egyrészt a határövezet kiépülése, másrészt a táj változása. Amikor a török betör a Kárpát-medencébe, és hódításának határai a Dunántúli-középhegység, az Északmagyarországi-középhegység belső lábainál elakad, ezekben a térségekben nemcsak végvárak épülnek ki, hanem kialakul egy földrajzi határtérség, amely földrajzilag nem azonos a határ politikai vonalával.⁶⁵ Ennek lényege, hogy a határ geográfiaileg egyszerre választ el és köt össze, vi-

⁶³ Szántó Imre: *A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541–1593*. Budapest, 1980.

⁶⁴ Szakály: *Oktalan oknyomozás*, 22.

⁶⁵ Az államhatárok mint földrajzi jelenségek elméleti kérdéseiről: Haushofer, Karl: *Grenzen. In ihrer geographischen und politischen Bedeutung*. Heidelberg, Berlin, Magdeburg, 1939 (második kiadás) alapművén túl lásd még: Sieger, Robert: *Die Grenze in der politischen Geographie*. Zeitschrift für Geopolitik, Jg. 2. (1925) 9. sz. 661–671.; Schoppen, Werner: *Zur Frage der Grenzen*

szonylag széles, akár több száz kilométeres határsávot alkothat, amely ütközőzónaként is működik. A Kárpát-medencében a török betörésekor tulajdonképpen nem történt más, mint hogy a korábban a Szávától délre elterülő határövezet és ütközőzóna jóval északabbra, gyakorlatilag a belső védelmi tengelyre került. S miután a törökök is kiépítették, megerősítették végvári rendszerüket,⁶⁶ a két védelmi zóna hatalmas félkört formálva mintegy kitöltötte a Kárpát-medence belsejét, és ezzel előidézte a természeti táj változását is.

A török hódoltság a legjelentősebb mértékben a Nagyalföldön alakította át a tájat.⁶⁷ S jóllehet a magyarországi török kornak geográfiai viszonyainkra gyakorolt hatása régóta ismert a történetírásban, mégsem rendelkezünk arról átfogó képpel. A magyar szellemi életben hosszú évtizedek óta folyik az a – R. Várkonyi Ágnes által csendesnek nevezett – vita, amely e tájmódosító hatásról szól.⁶⁸ E vita azzal kezdődött, hogy Szekfű Gyula a Magyar történet lapjain külön fejezetet szentelt a török betörés tájképet pusztító hatásának, és ebben egyértelműen negatív képet festett, amennyiben az alföldi futóhomok, a szik, a puszta kialakulását a török első húsz–harminc éves uralmának rovására írta.⁶⁹ Szekfűt geográfusi körökből azonnal támadások is érték, ám e szakmai hangok – véleményünk szerint – megmaradtak a földrajztudomány és más természettudományok határain belül.⁷⁰ A vita ugyan egyértelműen igazolta, hogy Szekfű túldimenzionált egyes jelenségeket, ám a táj valódi arculatának megrajzolása azóta is lassan halad. A munkát nyilván nehezítette, hogy ebben a polémiában gúnyos felhangok is megjelentek.⁷¹

historischer und geopolitischer Untersuchungen. Zeitschrift für Geopolitik, Jg. 18. (1941) 1. sz. 37–39.; Schmidt–Haack: Geopolitischer Typen-Atlas, 25–30., 45–46.; Baumgartner, Franz: Grenzsetzungskunde. Zeitschrift für Geopolitik, Jg. 18. (1941) 10. sz. 562–574.

⁶⁶ Hegyi Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága. I–III.* Budapest, 2007.; uő.: *A török várrendszer kiépítése Magyarországon.* História, 29. évf. (2007) 4. sz. 17–18., Fodor Pál: *Török vár-erődítési munkák Magyarországon a XVI–XVII. században.* Hadtörténelmi Közlemények, 26. új évf. (1979) 3. sz. 375–398.

⁶⁷ Beluszky Pál: *A Nagyalföld történelmi földrajza.* Budapest–Pécs, 2001. 79–156.

⁶⁸ R. Várkonyi Ágnes: *Táj és történelem a XVIII. századi Magyarországon.* In: uő. (szerk.): *Táj és történelem, 156–183.*

⁶⁹ Szekfű Gyula: *A magyar táj színváltozása.* In: Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet.* III. kötet. Budapest, 1935. 393–401.

⁷⁰ Teleki Pál: *A gazdasági élet földrajzi alapjai.* Budapest, 1936. 429., 430., 444–445.; Prinz Gyula–Teleki Pál: *A magyar gazdaság földrajza.* In: Prinz Gyula–Cholnoky Jenő–Teleki Pál–Bartucz Lajos: *Magyar föld, magyar faj,* II. kötet. 104–105.; Vági István: *Van-e hazánkban ezeréves puszta, vagy azt a török hódoltság okozta. Megváltozott-e a Nagy-Alföld éghajlata a török hódoltság miatt aszályosabb irányban, továbbá a talajok is alig javíthatóan megromlottak-e a valóságban. Kritikai hozzászólás Szekfű Gyulának a Magyar történet V-ik kötetének első fejezetéhez „A talajviszonyok változása”.* Erdészeti Lapok, 73. évf. (1934) 8–9. sz. 670–682., 10. sz. 787–801., 12. sz. 1040–1052., 74. évf. (1935) 2. sz. 142–153.

⁷¹ S hogy e gúnyos felhangok mit jelenthettek, idézzük itt Cholnoky Jenő – Szekfű neve nélkül elhangzott – kritikáját (Cholnoky: *Hazánk és népünk,* 149): „... A törökökre mindent rá lehet fogni, de olyan hatalmasra még a szultánnak sem volt, hogy az éghajlatot meg tudta volna változtatni. Hja, de az osztrákok nagyon gyűlölték a törököket, hiszen annyira félték tőlük, hogy az ki sem mondható. De természetes! Bécsset háromszor ostromolták nagy erővel s kicsinyben múlt, hogy el nem foglalták. A törökre tehát, nem egészen igaztalanul, minden rosszat rámondanak, de azt, hogy az Alföld éghajlatát és talaját is elrontották, azt azért kellett kitalálni, hogy annál nagyobb érdemül tűnjék fel Mária Terézia korának országjavító ténykedése. Az éghajlatot és talajt megváltoztatni emberi lehetetlenség ilyen nagy területen. Mennyi frázist olvasunk erről a kérdéssel minden komoly, minden konkrét alap nélkül! Hogy a parlagon heverő földeket fölverte a gaz, az irdatlan bozót, az csak természetes, mert hisz ez a mi éghajlatunknak természetes növényi takarója ...”

A török uralom tájformáló hatása legfőképpen az állandó háborús állapotokból eredt.⁷² Ennek volt köszönhető az Alföld pusztásodása, mai képeinek kialakulása, valamint a vízzel borított térségek jelentős növelése és növekedése:⁷³ mindez a lakosság önvédelmi reflexének működése. Ám e védelmi reflexek hiába működtek, a másfél évszázados háborús pusztítás érezte hatását, a lakosság természetes szaporulatának csökkenése, a hadak járását követő járványok és éhínségek miatti magas mortalitás néha az egekbe szökött. Magyarország fokozatosan néptelenedett, és ennek folyamata a Habsburg–török összeütközés széles határsávjában nyilván erősebb lehetett.⁷⁴ Ám e háborús pusztító hatásokhoz társult még egy: az időjárás hűvösebb volta. A mainál néhány fokkal alacsonyabb évi középhőmérséklet, a meghosszabbodott őszi és tavasz nemcsak az amúgy is visszafejlődő és a helyét az állattenyésztésnek átadó növénytermesztést korlátozta, de megrövidítette a hadakozásra legalkalmasabb évszakot, a nyarat is.⁷⁵

Mindez együttvéve azt eredményezte, hogy a Kárpát-medence mint földrajzi táj elvadult, kietlen lett, ami a kor amúgy is ellátási és szállítási nehézségekkel küszködő katonai kötelekeinek itteni alkalmazását még nehezebbé tette. Mint láttuk, földrajzi és katonai okok miatt a török hadseregnek egy természetes akadályon haladó határsávon kellett volna átrágnia magát, amit csak nehezíthetett a táj elvadultsága, visszatérése eredeti állapotába. Tudatosan vagy éppen tudattalanul e tényezők összességét használhatta ki a Habsburg katonai vezetés, amikor – kül- és katonapolitikai okokból – ebben a hatalmas, ám Bécs előterét védő határövezetben engedett a katonai kényszernek, és a kifárasztó hadviselést folytatta. E hadviselés pedig az egyéb földrajzi tényezőkkel párosulva a török hadsereg magyarországi akcióradiusát a Kárpát-medence belső, védelmi tengelyében jelölte ki.

⁷² Makkai László: *Tájak és népek*. In: Pach Zsigmond Pál: Magyarország története 3/2. kötet. Budapest, 1985. 1425–1460.; Hervay Ferenc: *Magyarország történeti földrajza a XVI–XVII. században*. In: Pintér Márta (szerk.): Régi könyvek és kéziratok. Budapest, 1974. 109–150.; Eperjessy Kálmán: *A települési rend bomlása*. In: Domanovszky Sándor et al.: Magyar művelődéstörténet. 3. köt. Budapest, é. n. 129–158.

⁷³ Ihrig Dénes (szerk.): *A magyar vízszabályozás története*. Budapest, 1973. 39–45.; Bendefy László–Nagy Imre: *A Balaton évszázados partvonalváltozásai*. Budapest, 1969. 90–99.; Károlyi Zsigmond–Nemes Gerzson: *Az ősi ártéri gazdálkodás és a vízi munkálatok kezdetei (895–1846)*. Budapest, 1975.; Glaser Lajos: *Az Alföld régi vízrajza és a települések*. Földrajzi Közlemények, 67. évf. (1939) 4. sz. 297–307.; Somogyi Sándor: *Az Alföld földrajzi képeinek változásai (16–17. század)*. Nyíregyháza, 1994. 3–8.; Rapaics Raymund: *Az alföldi erdők múltjából*. Uránia, 17. évf. (1916), 12. sz. 362–363.; Ballenegger Róbert: *Az Alföld erdeinek hajdani elterjedéséről*. Erdészeti Lapok, 56. évf. (1917) 13–14. sz. 319–326.

⁷⁴ Wellmann Imre: *Népesség és mezőgazdaság a XVII. és XVIII. század fordulóján*. Történelmi Szemle, 18. évf. (1975) 4. sz. 701–730.; Kalmár Gusztáv: *A török uralom hatása a Dunántúl népességére*. Föld és Ember, 9. évf. (1929) 2. sz. 49–64.; Szakály Ferenc: *A felszabadító háborúk történeti helyéről (Ki felelős a hódoltsági terület pusztulásáért?)*. In: Szita László (szerk.): Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből (1686–1688). Pécs, 1989. 23–42.; uő.: *A török uralom mérlege*. História, 16. évf. (1994) 4. sz. 8–9.

⁷⁵ Réthly Antal: *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig*. Budapest, 1962.; Rác Lajos: *A középkor és a kora újkor éghajlattörténetéről*. Agrártörténelmi Szemle, 31. évf. (1989) 1–4. sz. 118–147.; uő.: *Magyarország éghajlattörténete a 16. századtól napjainkig*. Magyar Tudomány, 106. évf. (1999) 9. sz. 1127–1139.; uő.: *Magyarország éghajlattörténete az újkor elején*. Szeged, 2001.

MIHÁLY NAGY MIKLÓS

Radius of Action and the Hungarian Land

One of the important questions of 16th and 17th-century Hungarian military history is how deeply Turkish forces of the age could penetrate into the country. After studying the issue, Géza Perjés came up with his widely disputed radius of action theory. And even though the debate it generated decades ago was about a geographically determined phenomenon of military history, geographical considerations were missing from the arguments at the time. The paper focuses on these issues by describing first the spread of the geographical element in military affairs and military historiography and then by explaining why Géza Perjés could not use geographical arguments in the debate. Then, drawing on Clausewitz's military theory, it proves the geographic determination of the Turkish invasion, and concludes that the radius of action of the Turkish army in the 16th and 17th centuries was bordering right on Buda and the inner axis of defence formed by the mountains.